

K otázce topenišť v dřevohliněných domech ze 13. století v Brně, ... aneb proč nevěříme na zemnice

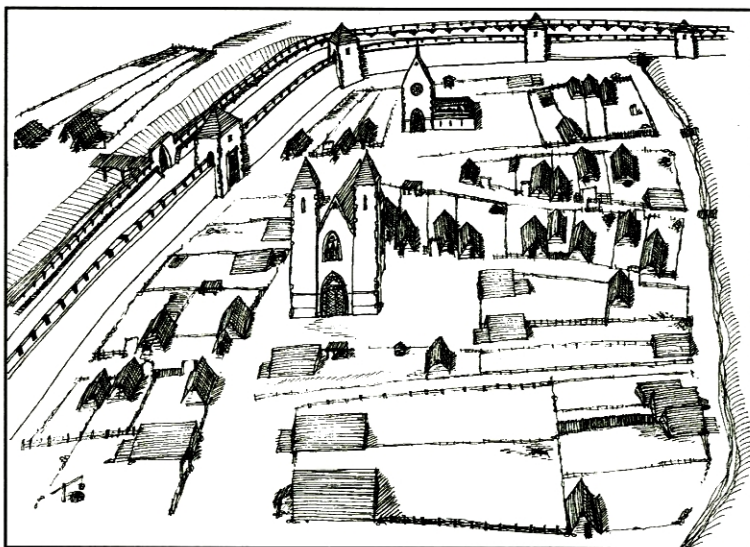
Petr Holub – David Merta – Marek Peška – Dana Zapletalová –
Antonín Zůbek

Motto:

Zemľanka, zemnica – obydlie zahľbené do zeme, z kt. prečnieva len zastrešenie. Z. mali steny obložené drevom, zostupovalo sa do nich po rebríku al. prispôsobeným vchodom z boku. Boli obľúbené, lebo boli pomerne teplé, rozšírili sa najmä u slovanských národov. Miestami sa udržali značne dlho, na juhozáp. Slovensku napr. Až do vrcholného stredoveku, vo vých. Európe (Rumunsko, ZSSR) až do novoveku, hoci často len ako dočasné príbytky. Do zeme zahľbené obydlia sa vyskytujú už v paleolite, zjavujú sa však najmä v sprásových oblastiach počas celého praveku a pre niekt. kultúry sú zvlášť príznačné. Príbytky zahľbené len čiastočne, so stenami prevyšujúcimi úroveň terénu sa nazývajú polozemľanky (polozemnice) (Novotný a kol. 1986, 100f).

Podnět k obsáhlé diskusi týkající se obytných objektů typu „zemnice“ přinesl ohlas publikovaných výsledků archeologického výzkumu městečka „Hradištko“ založeného poblíž Ostrovského kláštera u Davle v první polovině 13. století (Richter 1982, 214–217). Během dvaceti let, které nás dnes dělí od souhrnné publikace tohoto výzkumu, se určitým směrem posunuly nejen názory na nezděné obytné stavby ze 13. století, ale i středověká, respektive městská archeologie vůbec. Dle našeho názoru lze tento posun dobře demonstrovat na příkladu středověkého Brna.

Poměrně vyhraněně se naposledy k této problematice – tzv. zemnicím, respektive proviziím ve 13. století, souhrnně vyslovil Jan Klápště ve své esejí „Měšťané a lidé z města“ (Klápště 2002). Opětovně jsou zde shrnuty starší poznatky a argumenty, nad nimiž

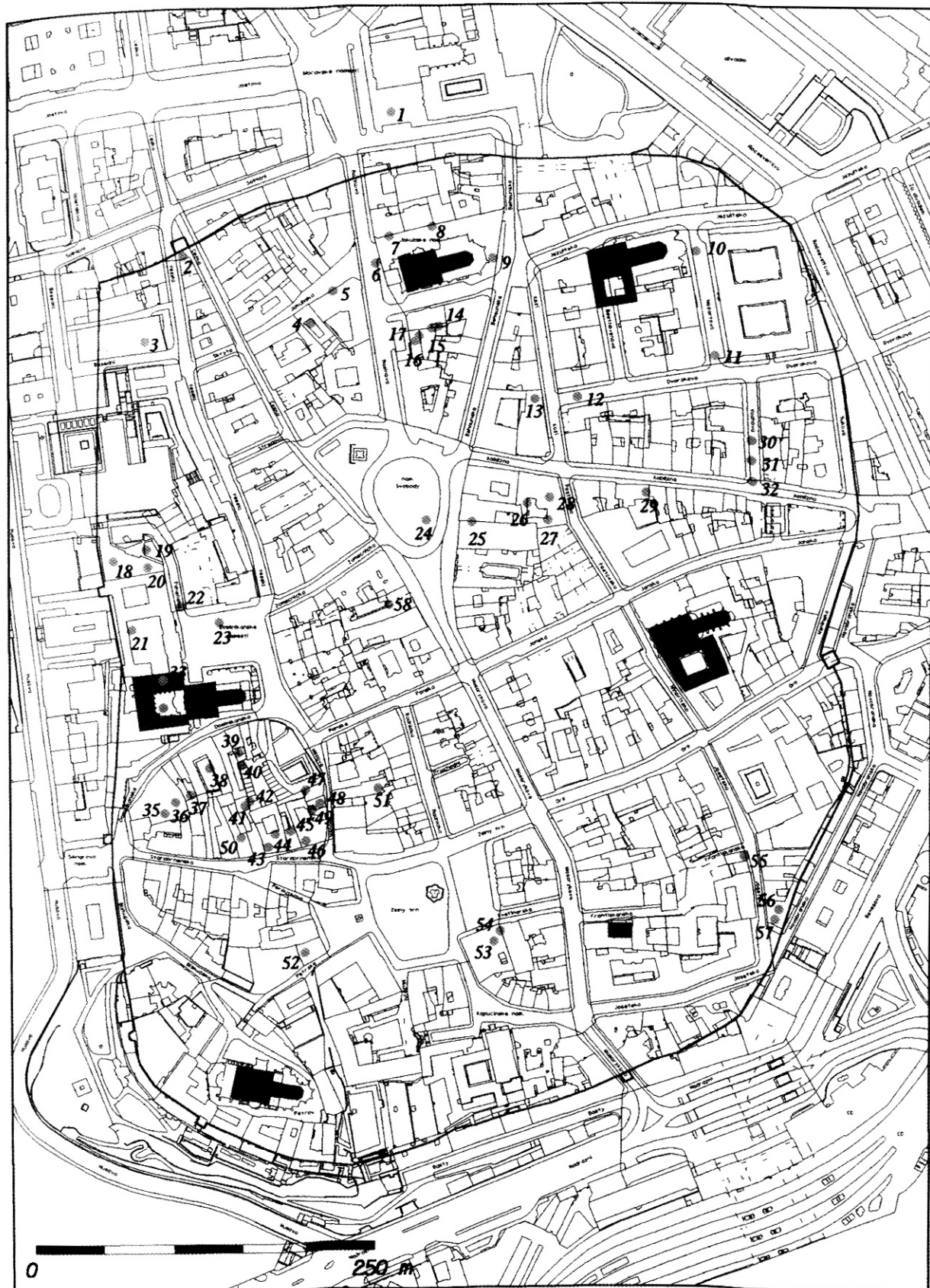
Obr. 1. Brno, vzhled okolí farního kostela sv. Jakuba kolem roku 1250. Opravdu zrovna tak? – *Abb. 1.* Brno, Aussehen der Umgebung der Kirche des hl. Jakobs um das Jahr 1250. Wirklich gerade so?

nezbývá než se zamyslet. Byli bychom rádi, aby naše úvaha o topeništích v dřevohliněných domech v Brně byla chápána jako příspěvek do diskuse k tomuto typu architektury, jenž je spojen především s počátky městské kultury vrcholného středověku v Českých zemích i střední Evropě obecně.¹⁾

Starší nálezy tzv. „zemnic“ na Moravě shrnul Pavel Michna v závěru 80. let 20. století. Ze 44 publikovaných případů však ještě žádný nepocházel z Brna (Michna 1988, 222–284). V témže roce R. Procházka ve své studii věnované archeologickým pramenům z Brna uvádí tři nálezy „kolonizačních zemnic“ (Procházka 1988, 86–89). V další shrnující práci o stavu městské archeologie v Brně z roku 1993 používá termíny provizorium a suterén hrázděného domu (Procházka 1993, 39–41). Brněnské nálezy poprvé souhrnně vyhodnotili až v roce 1995 Irena Loskotová a Rudolf Procházka, kteří se tehdy ještě přidrželi tradičního termínu „zemnice“. V závěru studie však autoři uvažují nad diskutabilitou jejich obytné funkce vzhledem k nedostatečným důkazům o skutečně funkčním otopném zařízení (Loskotová – Procházka 1995, 141). V roce 1996 R. Procházka již člení nálezy zahlučených obytných objektů do tří skupin: 1) sklípky; 2) zemnice; 3) sklepy dřevohliněných domů (Procházka 1996b, 122–125). Zásadní zlom přináší následná souhrnná studie téhož autora o stavu poznání městské archeologie v Brně z roku 2000, kde již badatel operuje termínem suterén – Erdkeller (Procházka 2000, 120–122). Tento interpretační vývoj byl zapříčiněn stoupající intenzitou záchranných archeologických výzkumů na území MPR Brno a jejich výsledky. Zcela jistě k němu přispělo i seznámení se s dnes již klasickými pracemi z německy mluvících zemí, kde byly stavby tohoto typu interpretovány jako sklepy či suterény dřevohliněných staveb na přelomu 80. a 90. let minulého století (např. Donat 1993, 207–264; 1996, 29–39). Problematiku brněnských dřevohliněných staveb ze 13. století naposledy shrnul ve své diplomové práci Antonín Zůbek v roce 2001 (Zůbek 2001 – zde i další odkazy na prameny a literaturu).

Posun v názoru na funkci zahlučených objektů od tzv. zemnice k dřevohliněnému suterénu se tedy v Brně plně projevil v posledních pěti letech. Díky vytvoření specializovaného pracoviště, které se v současnosti systematicky věnuje záchranné archeologii ve městě, se podařilo odkrýt řadu

Obr. 2. Brno – historické jádro města, lokalizace archeologicky zkoumaných suterénů. **I** – Moravské náměstí (blok 50); **2** – Česká (blok 39); **3** – parkoviště Veselá (blok 44a); **4** – Jakubská 4; **5** – Jakubská 6 (blok 34); **6** – Rašínova (blok 41); **7** – Jakubské nám. 1 (blok 41); **8** – Jakubské nám. 3 (blok 41); **9** – Jakubské nám. (blok 41); **10** – Mozartova (vozovka); **11** – Mozartova (vozovka); **12** – Dvořákova (blok 35); **13** – Koží 3; **14, 15, 16 a 17** – Rašínova 4; **18** – Panenská; **19 a 20** – Panenská (blok 19); **21** – Nová radnice, nádvoří; **22** – Panenská (blok 20); **23** – Dominikánské nám., mincmistrovský dům (blok 19); **24** – Nám. svobody (blok 48); **25** – Nám. svobody 8; **26, 27 a 28** – Kobližná 4; **29** – Kobližná 10; **30, 31 a 32** – Vachova (vozovka); **33 a 34** – dominikánský klášter; **35 a 36** – Dominikánská 17/19; **37** – Dominikánská 11/13; **38** – Dominikánská 9, dům pánů z Kunštátu; **39 a 40** – Dominikánská 5; **41 a 42** – Dominikánská 7; **43 a 44** – Starobrněnská 8; **45** – Starobrněnská 6; **46** – Starobrněnská 2–4; **47** – Mečová 4; **48 a 49** – Mečová 6; **50** – Starobrněnská 12; **51** – Stará radnice; **52** – Zelný trh 9; **53 a 54** – Zelný trh 3 (Reduta); **55** – Josefská 8; **56 a 57** – Josefská 7–9; **58** – Nám. svobody 17 (dům pánů z Lipé). Pro přehlednost jsou vyznačeny i církevní stavby, které stály před rokem 1250. **A** – chrám sv. Petra; **B** – farní kostel sv. Jakuba; **C** – dominikánský klášter s kostelem sv. Michala; **D** – minoritský klášter s kostelem sv. Janů; **E** – herburský klášter (dominikánky) s kostelem Nanebevzetí Panny Marie; **F** – synagoga. – **Abb. 2.** Brno – historischer Kern der Stadt, Lokalisierung der archäologisch erforschten Souterrains, Stassen und Plätze: **1** – Moravské nám. (Block 50); **2** – Česká (Block 39); **3** – Parkplatz Veselá (Block 44a); **4** – Jakubská 4; **5** – Jakubská 6 (Block 34); **6** – Rašínova (Block 41); **7** – Jakubské nám. 1 (Block 41); **8** – Jakubské nám. 3 (Block 41); **9** – Jakubské nám. (Block 41); **10** – Mozartova (Kommunikation); **11** – Mozartova (Kommunikation); **12** – Dvořákova (Block 35); **13** – Koží 3; **14, 15, 16 und 17** – Rašínova 4; **18** – Panenská (Block 20); **19 und 20** – Panenská (Block 19); **21** – Nová radnice, Hofplatz; **22** – Panenská (Block 20); **23** – Dominikánské nám. Mincmistrovský dvůr (Block 19); **24** – nám. Svobody (Block 48); **25** – nám. Svobody 8; **26, 27 und 28** – Kobližná 4; **29** – Kobližná 10; **30, 31 und 32** – Vachova (Kommunikation); **33 und 34** – Dominikanisches Kloster; **35 und 36** – Dominikánská 17/19; **37** – Dominikánská 11/13; **38** – Dominikánská 8, Haus der Herren aus Kunštát; **39 und 40** – Dominikánská 17/19; **41 und 42** – Dominikánská 11/13; **43 a 44** – Starobrněnská 8; **45** – Starobrněnská 6; **46** – Starobrněnská 2 und 4; **47** – Mečová 4; **48 und 49** – Mečová 6; **50** – Starobrněnská 12; **51** – Stará radnice; **52** – Zelný trh 9; **53 und 54** – Zelný trh 3; **55** – Josefská 8; **56 und 57** – Josefská 7–9; **58** – nám. Svobody 17 (Haus der Herren aus Lipé). Wegen Übersicht sind die kirchlichen Bauten markiert, die vor dem Jahr 1250 standen. **A** – Dom des hl. Peters; **B** – Pfarrkirche des hl. Jakobs; **C** – Dominikanisches Kloster mit Kirche des hl. Michals; **D** – Minoriten-Kloster mit Kirche des hl. Jans; **E** – Herbur-Kloster (dominikanisch) mit Kirche Nanebevzetí P. Marie; **F** – Synagoge.

dřevohliněných suterénů o celém, případně rekonstruovatelném půdoryse. Oproti výzkumům provedeným před rokem 1997 jsou v současnosti městské parcely zkoumány daleko důsledněji, což vede k zachycení řady fragmentů konstrukcí a stěn, jež by v minulosti z objektivních důvodů nemusely být vůbec zjištěny.

Obytné stavby před obdobím výstavby dřevohliněných suterénů

I když je v historickém jádru Brna zachyceno předlokační osídlení od poloviny 12. století, nepodařilo se doposud zachytit žádný prokazatelně obytný objekt (Procházka – Loskotová 1999, 169–188). Tento fakt je zapříčiněn jak současným stavem výzkumu, tak i skutečností, že nadzemní zástavba byla v minulosti zničena ještě v období středověku mladší stavební činností. Skladovací prostor byl v předlokačním období řešen zahloubenými hruškovitými jámami – tzv. obilnicemi, což dokládají nálezy na ulicích Dominikánské, Kozí, Jakubská, nejnověji pak výzkum v Nemocnici milosrdných bratří (informace jsou částečně z nezpracovaných výzkumů; Procházka 1996b; Zapletalová 2002). Za součást nejstarších středověkých obytných staveb, které se v Brně podařilo zachytit, můžeme považovat dva jednoduché kvadratické sklípky zahloubené do sprašového podloží, dokumentované na náměstí Svobody 17 a Dominikánské 5 (Holub – Kováčik – Merta – Peška – Procházka – Zůbek v tisku). Nepodařilo se zachytit pozůstatky nadzemních konstrukcí, které zcela jistě ke stavbám náležely, ale o interpretaci nemáme pochybnosti, potvrzují ji vypreparované podlahy obou objektů sestávající z jílového nášlapu. Obě stavby zanikly nenásilně v první třetině 13. století. Výstavba samotných dřevohliněných suterénů nastupuje v masivním měřítku jako zcela nový prvek v závěru první třetiny 13. století.

Dřevohliněné suterény

V historickém jádru města Brna bylo dosud zkoumáno 59 situací, které jsou v současnosti interpretovány jako zahloubené suterény dřevohliněných domů. Více než 60 % těchto situací bylo podrobeno plošnému odkryvu. Ostatní byly dokumentovány pouze v řezu nebo byla zkoumána malá plocha.

Obecně lze tyto objekty charakterizovat jako rozsáhlé a hluboké výkopy víceméně pravidelného půdorysu, v zjednodušené podobě nejčastěji obdélného či čtvercového. V brněnských podmínkách je jejich podstatná část zahloubena do podložních vrstev – půdního typu a sprašových návějí. Stěny výkopů jsou přímé, případně stupňovité, svislé či nanejvýš prudce nebo strmě šikmé. Dno bývá ploché, může být udusané. Někdy se na něm nacházejí vrstvičky interpretované jako „nášlapy“ či podlahové úpravy. Rozměry jednotlivých suterénů jsou značně variabilní od plochy 16 m² (4 x 4 m), až do 120 m² (7 x 17 m). Zahloubení do okolního terénu dosahuje 1,5 až 3,0 m.

Poměrně často jsou do dna zapuštěny i vícere menší výkopy neznámých funkcí, které by bezpochyby snižovaly hodnotu pohodlné využitelnosti jmenovaných objektů pro případnou obytnou funkci.

Ve sledovaných suterénech často zaznamenáváme archeologické doklady někdejších dřevěných konstrukcí. Jedná se jak o doklady vertikálních konstrukčních prvků, tedy sloupové či kůlové jamky, tak i o doklady prvků uložených horizontálně, tedy o žlábký většinou rovnoběžné se stěnami výkopů, do nichž byly fixovány trámy a další případné konstrukční prvky (košatina, deštění apod.). Vlastní fyzické (alespoň částečné) dochování původních dřevěných prvků je v brněnských podmínkách možné v podstatě jen v transformované podobě, například ve formě uhlíkatých „pruhů“ a vrstviček, v lepším případě až větších zuhelnatělých kusů dřev. Na základě terénních pozorování však můžeme prohlásit, že dřevěné prvky se v suterénech využívaly k obložení a vyztužení stěn, jako nosné konstrukce stropu a také na výstavbu příček dělicích rozsáhlejší plochu na menší jednotky. Stěny byly u některých domů opatřeny i vápennou omítkou (nám. Svobody 17). Ve dvou případech je doložena kamenná plenta nahrazující, respektive staticky zpevňující jednu či dvě stěny dřevohliněné původní konstrukce suterénu ještě v období existence stavby (Dominikánská 5 a Dominikánské nám.).

Prostor suterénů byl přístupný prostřednictvím zahloubených vstupních šjí. Ve zkoumaných případech se jednalo o jednoduché výkopy s rampovitým či stupňovitým dnem svažujícím se

k podlaze sklepa. Výjimkou není přítomnost dokladů dřevěné sloupové konstrukce, v několika případech i konstrukce zděné.

Dosud se ve větší míře nepodařilo zkoumat dispoziční návaznost a propojenost zahloubených suterénů vůči nadzemním částem někdejších domů, což souvisí s poměrně značně narušeným archeologickým terénem ve městě. Nejméně ve dvou případech však byla zachycena řada sloupových jam rozestavěných rovnoběžně s dochovanou hranou suterénu. Do jam byly nepochybně ukotveny dřevěné sloupy jedné z nadzemních stěn příslušného domu, vzdálené 1 m od hrany sklepa (Rašínova 4, Dominikánská 5).

Jako doklady domů přináležejících k suterénům se nabízejí pouze destrukce jejich nadzemních konstrukcí sesuté a zplanýrované do prostoru sklepa, který již nebyl obnoven. Na základě jejich rozboru, za pomoci zahraničních analogií a výpovědi historických pramenů můžeme prohlásit, že suterény přináležely k dřevohliněným domům, a to i několikapodlažním, u kterých se využívalo konstrukce hrázdené a srubové (dokumentováno nálezy mazanic; Zúbek 2001). Tradičně přijímané rozšiřování dřevohliněných suterénů o kamennou nadzemní či sklepní stavbu nebylo dosud žádným výzkumem jednoznačně potvrzeno (Radová-Štiková 1977, 529–530).

Zajímavá je skutečnost dokládající několik fází těchto objektů na jedné parcele v průběhu 13. století. Ve většině případů se jedná o reparaci stávajících staveb, ojediněle pak o novostavbu v důsledku zániku starší stavby požárem.

Zahloubené suterény dle našeho názoru sloužily jako klasické sklepní prostory, tedy jako místa na uskladnění potravin, zboží apod. (Zúbek 2001).

Datace vzniku

Na základě archeologické stratigrafie lze vznik prvních suterénů zasadit do závěru první třetiny 13. století (např. Merta 1999a, 301; Merta 1999b, 308; Procházka 2000, 120; Merta – Peška – Procházka – Sadílek 2000, 43–47; Holub – Kováčik – Merta – Peška – Procházka – Zúbek v tisku). Pokud se zachovalo na parcele starší kulturní souvrství, byly do něj suterény vždy zahloubeny (např. Kobližná 4, Rašínova 4, nám. Svobody 17, Starobrněnská 6, Reduta atd.). V některých případech výstavba suterénu narušila i pozůstatky starších zahloubených jam (Reduta), či odpadních jímek (Starobrněnská 6).

K dataci výstavby objektů kromě stratigrafie také významně přispěla dendrochronologie. I když výsledky dendrochronologických měření nelze přeceňovat, absolutní data ukazují na určitý stavební horizont. Letopočty 1235 a 1243 z Kobližné 4 a nám. Svobody 17 představují prozatím nejstarší data výstavby dřevohliněných suterénů (Dvorská – Merta – Peška 2001). Prozatím poslední datovaný vzorek dřeva související s dřevohliněnou architekturou je zasazen k roku 1245 (Dvorská 2001). Jedná se o zuhelnatělý reliktní trám horizontální konstrukce z Dominikánského náměstí, který náležel rozsáhlé stavbě, související s blízkým suterénem (Holub – Merta – Peška – Zúbek 2001).

Zánik staveb

Přibližně polovina námi dokumentovaných dřevohliněných domů zanikla požárem, což dokládají místy více než 1 m mocné mazanicové destrukce nad podlahou. Ostatní stavby byly zbourány a zasypany zcela řízeně (Zúbek 2001). Zánik suterénů lze datovat do poslední třetiny 13. století až počátku 14. století, a to na základě nálezových souborů získaných ze zásypů těchto objektů (např. Merta – Peška – Procházka – Sadílek 2000, 43–47; Holub – Kováčik – Merta – Peška – Procházka – Zúbek v tisku). Dataci zániku podporuje i výstavba zděných jader, která postupně dřevohliněnou architekturu zcela vytlačila (Merta 2001, 57).

Otázka topeniště v dřevohliněných suterénech

Přes intenzivní výzkum v historickém jádru Brna a v prostoru historických předměstí musíme konstatovat, že prozatím neznáme zahloubený objekt (suterén) náležící dřevohliněné fázi městské zástavby, ve kterém by byly pozorovány jakékoli stopy po otopném zařízení. A to i přes skutečnost, že v několika případech byla zkoumána celá nebo téměř celá plocha dřevohliněných suterénů (např.

v prostoru Velkého Špalíčku, nám. Svobody 17, Rašínovy 4, Kobližné 4 či nemocnice Milosrdných bratří; Merta 1999a, 303; Merta 1999b, 308; Procházka 2000, 120; Merta – Peška – Procházka – Sadílek 2000, 43–47; Holub – Kováčík – Merta – Peška – Procházka – Zúbek v tisku, Zapletalová 2002).

Pozůstatky otopného zařízení byly v rámci výzkumu dřevohliněného suterénu dokumentovány pouze v prostoru Mozartovy ulice. Při preparaci požárových zánikových úrovní sklepa byla objevena kuželovitá destrukce, kterou lze považovat za pozůstatek otopného zařízení zříceného do těchto míst při sesutí horních pater domu následkem požáru. Destrukční kužel tvořily především do červena vypálené zlomky mazanice, zlomky stavební keramiky a kameny (metabazit brněnského masivu). Ze stavební keramiky byly zastoupeny především o prstované cihly o rozměrech 26–28 x 11,5–13,5 x 4,5–5,5 cm. V destrukci se hojně vyskytovaly keramické zeleně až černozeleň glazované čtvercové obkládací desky o rozměrech 19,5 x 19,5 x 2 (2,5) cm. Cihlově oranžový výpal desek je nepravidelný, některé jsou pokroucené. Tato okolnost může být způsobena jak nedokonalým procesem výroby, tak následkem požáru, případně tepelným namáháním při provozu topeniště. Desky mají zkosené hrany, které se v tomto případě stejně jako u dlaždic rozevírají ke glazované lícové straně. Mohly např. sloužit jako snadno udržovatelná část obložení topeniště (kamen), akumulující současně teplo a splňující jistě i dobové estetické požadavky na kulturu bydlení. V rámci destrukce byly dokumentovány také větší kumulace uhlíků a zlomků zuhelnatělých dřev. Za zmínku stojí nálezy železné trojnožky, sloužící zřejmě k podkládání nádob při vaření. Zánik suterénu můžeme na základě keramického materiálu datovat k roku 1300 (Holub – Merta – Zapletalová – Zúbek 2002).

K podobě otopného zařízení odkrytého v prostoru Mozartovy ulice se nelze vzhledem k torzovitosti nálezu blíže vyjádřit. V této souvislosti je však zajímavá skutečnost, že se zlomky glazovaných (zeleně, hnědě a medově) obkládacích desek objevují i v zásypech řady dalších dřevohliněných suterénů v Brně (Rašínova 4, Dominikánská 5 a 7, náměstí Svobody 17; Merta 1997; Peška 2001; Merta – Zapletalová – Zúbek 2002).

Sedm důvodů proč nevěříme na zemnice

1. Otopné zařízení, které je předpokladem existence tzv. zemnice, nebylo zjištěno u žádného z 59 takto interpretovaných brněnských objektů. V případech, kdy byla na podlaze dokumentována propálená plocha, se nejednalo o pozůstatek ohniště, ale o stopy po požárech, které způsobily zánik těchto staveb. Konstrukce vlastního tělesa topeniště nebyla v Brně prozatím odkryta.
2. V žádném ze shořelých suterénů v Brně nebyla nalezena destrukce keramiky či jiných užitných předmětů (in situ na podlaze objektu), které by musely být součástí předpokládané obytné zahloubené místnosti a podporovaly by teorii o tzv. zemnicích.
3. Variabilita velikosti sklepních prostor jistě závisela na zcela konkrétních potřebách jednotlivých majitelů (měšťanů). Rozměry a pozůstatky rozměrnějších nadzemních částí jsou dnes většinou již zničeny, takže nadzemní dispozici nelze rekonstruovat. Pokud bychom přistoupili na teorii o zemnicích, museli by kupci, řemeslníci a šenkové obývat prostor spolu se svým zbožím, zásobami a potravinami.
4. Střecha musela být v některých případech (při rozponu více než 8,0 m; nám Svobody 17, Mozartova) řešena složitým krovem, který by za normálních okolností překážel volnému pohybu uvnitř „zemnice“ a byl tak zcela nevhodný pro zastřešení podzemní místnosti.
5. Z německých oblastí kromě hornických osad (Schwabenicky 1991, 1996) zemnice vůbec neznáme. Vždy se jedná o suterény dřevohliněných domů – Erdkeller (Donat 1993, 1996; Fehring 1980). V našich zemích jsou suterény ve 13. století novým prvkem, který souvisí právě s příchodem cizích obyvatel z německých oblastí.

6. Kvalita kultury bydlení v dřevohliněných domech byla zcela jistě srovnatelná se zděnými stavbami (např. vzhled – omítnutí vnitřních a vnějších částí stavby; v některých případech pálená střešní krytina, obě skutečnosti doložené archeologickými výzkumy v Brně). Z hlediska tepelně izolačních vlastností nadzemních částí byly dřevohliněné domy k bydlení rozhodně příznivější než zděné stavby. Zajímavou skutečností je, že pro období první poloviny 13. století v Brně není doposud doložen až na jedinou výjimku zděný měšťanský dům (jediná stavba takto interpretovaná se nachází v minoritském klášteře; Procházka 2000, 67).
7. Představa kolonistů, přicházejících z vyspělejších oblastí za lepší budoucností a budujících, resp. hloubících si zde „provizoria“ – podzemní prostory, v nichž pak žijí ještě po dvě až tři následující generace, je těžko udržitelná i z jiných důvodů. Nově příchozí obyvatelé se zajisté snažili dosáhnout co nejdříve životního standartu a kultury bydlení prostředí, ze kterého pocházejí. Nepřímo o tom svědčí např. doklady luxusních skleněných výrobků o vysoké úrovni řemeslného zpracování (cena některých skleněných nádob zcela jistě převyšovala náklady na případnou stavbu tzv. zemnice; Merta – Peška – Sedláčková v tisku). Těžko předpokládat, že by se němečtí, valonští a italští řemeslníci a obchodníci, obklopeni těmito cennými užitkovými předměty, na delší dobu spokojili s obydlím tak stísněným a nereprezentativním. Jistě také museli co nejrychleji uspokojit nejen potřebu obytných, ale i pracovních, prodejních a skladovacích prostor. Lze si představit, že toto vše mohli po delší dobu provozovat v jediné prostore kolem prostého ohniště? S představou delšího používání provizorií lze podle našeho názoru také těžko sloučit informace pramenů diplomatické povahy. Zhruba od 30. let 13. století máme doloženy v Brně významné měšťany spravující důležité úřady, podílející se na vzniku institucionálního města jako lokátoři a vlastníci zde domy, ve kterých neváhali čeští králové a markrabata moravská pobývat a vydávat své listiny, osobnosti zakládající kláštery a špitály a darující církevním ústavům své nemovité majetky ve městě samotném i mimo ně (podrobněji o tom Šebánek 1931, 406–419; Bureš 1960, 107–136; Sulitková 1993, 54–65; 1995, 46–64; Flodrová 1995, 65–89). Těžko lze uvažovat, že by se takto bohatý a vlivný městský patriciát spokojil po delší dobu s bydlením v provizorní zemi a nebyl si schopen zbudovat výstavnější obydlí.

Z výše uvedených argumentů tedy vyplývá náš záporný postoj ke stavbám typu zemnice v prostředí středověkého města Brna. Zemnice lze spatřovat v sídlištních objektech doložených doposud archeologickými výzkumy na bývalých hornických sídlištních jako je Hradištko u Davle (Richter 1982, 214–217), Starý Žďár (Zatloukal 1999, 193–207) nebo Stará Jihlava (Hrubý 2002).

Ke stavu této problematiky na celém území historických Českých zemí si neodvažujeme bez důkladného studia nálezových zpráv či terénní dokumentace z jednotlivých lokalit zaujmout tak jednoznačné stanovisko. Zastáváme však názor, se kterým již v roce 1995 vystoupili I. Loskotová a R. Procházka, tedy že „...teprve další bádání v sousedních zemích osvětlí, proč se kolonizační obytné zemnice 13. stol. objevují, přesněji řečeno proč jsou jako takové interpretovány takřka výhradně v českých zemích, kde je již známe z několika desítek lokalit“ (Loskotová – Procházka 1995, 112). Pouze slova „v sousedních zemích“ je dnes nutné vypustit.

Poznámka

- 1) Kolektiv autorů v současnosti připravuje souhrnnou studii o dřevohliněných domech ze 13. století v Brně pro sborník z konference FÓRUM URBES MEDIAEVI 2003 věnované této problematice.

Literatura

- Bureš, J. 1960: *Středověké stavby brněnských dominikánů*. Časopis moravského muzea XLV, 107–136.
- Donat, P. 1993: *Die zehn Keller von Gebesee, Kr. Erfurt*. Studien zu hochmittelalterlichen Kellernanlagen, Alt Thüringen, 27, 207–264.
- Donat, P. 1996: *Zum städtischen Hausbau des Hochmittelalters in Mittel- und Süddeutschland*. In: Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa, Památky archeologické – Supplementum 6, 28–39.
- Dvorská, J. 2001: *Dominikánské náměstí – mincmistrovský sklep*. Zpráva o dendrochronologické analýze, rkp. uložený v archivu Archaia Brno o.p.s.
- Dvorská, J. – Merta, D. – Peška, M. 2001: *Dendrochronologie v historickém jádru Brna*. In: Ve službách archeologie III, 31–39.
- Fehring, G. – P. 1980: *Fachwerkhaus und Steinwerk als Elemente der Lübecker Architektur, ihre Wurzeln und Ausstrahlung*, Offa 37. Festschrift Herrmann Hinz, 267–281.
- Flodr, M. 2001: *Brněnské městské právo*. Brno.
- Flodrová, M. 1995: „Královský“ a „markraběcí“ dům v Brně. In: Brno v minulosti a dnes XIII, 65–89.
- Holub, P. – Kováčik, P. – Merta, D. – Peška, M. – Procházka, R. – Zúbek, A. v tisku: *Předběžné výsledky záchranných archeologických výzkumů v Brně v roce 2001*. Přehled výzkumů 43 (2001).
- Holub, P. – Merta, D. – Peška, M. – Zúbek, A. 2001: *Dominikánské náměstí – havárie*. Terénní dokumentace uložená v archivu společnost Archaia Brno o.p.s.
- Holub, P. – Merta, D. – Zapletalová, D. – Zúbek, A. 2002: *Mozartova ulice v Brně – rekonstrukce vozovky*. Terénní dokumentace uložená v archivu společnost Archaia Brno o.p.s.
- Hrubý, P. 2002: *Jihlava – obchvat*. Terénní dokumentace uložená v archivu společnost Archaia Brno o.p.s.
- Klápště, J. 2002: *Měšťané a lidé z města*. In: Člověk českého středověku (edd. František Šmahel). Praha.
- Loskotová, I. – Procházka, R. 1995: *Brněnské zemnice (příspěvek k vývoji městské zástavby ve 13. století)*. Brno v minulosti a dnes 13, 112–149.
- Merta, D. 1997: *Brno, Rašínova 4*. Nálezová zpráva č.j. 12/97 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o.p.s.
- Merta, D. 1999a: *Brno, Rašínova 4*. Přehled výzkumů 40 (1997–1998), 301–306.
- Merta, D. 1999b: *Brno, Starobrněnská 2–4, 6 a 8*. Přehled výzkumů 40 (1997–1998), 306–309.
- Merta, D. 2001: *Nejstarší měšťanská kamenná architektura v Brně*. Průzkumy památek VIII – 2/2001, 41–60.
- Merta, D. – Peška, M. – Procházka, R. – Sadílek, J. 2000: *Předběžné výsledky záchranných archeologických výzkumů v Brně v roce 1999*. Přehled výzkumů 41 (1999), 35–61.
- Merta, D. – Peška, M. – Sedláčková, H. v tisku: *Příspěvek k poznání středověkého skla z Brna*. Nálezy z domu pánů z Lipé a Panenské ulice. In: Pravěk NŘ 12, 2002. Brno.
- Merta, D. Zapletalová, D. – Zúbek, A. 2002: *Obchodní galerie Velký špalíček*. Nálezová zpráva č.j. 18/01 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o.p.s.
- Michna, P. 1988: *K poznání zahloubených obydlí velké kolonizace*. In: Rodná země, 222–284.
- Novotný, B. a kol. 1986: *Encyklopédia archeológie*. Bratislava.
- Peška, M. 2001: *Náměstí svobody 17 – dům pánů z Lipé*. Nálezová zpráva č.j. 19/01 uložená v archivu společnosti Archaia Brno o.p.s.
- Procházka, R. 1988: *Archeologické prameny ke středověkému Brnu*. Archaeologia historica 13, 83–95.
- Procházka, R. 1993: *Archeologie k počátkům středověkého města*. Brno v minulosti a dnes XI, 29–53.
- Procházka, R. 1996a: *Josefská 8*. Nálezová zpráva uložená v archivu ÚAPP Brno.
- Procházka, R. 1996b: *Zur Frage der ältesten Bebauung in der südmährischen Städten*. In: Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa, Památky archeologické – Supplementum 6, 120–141.
- Procházka, R. 2000: *Zrod středověkého města na příkladu Brna (k otázce společenské změny v archeologických pramenech)*. Mediaevalia archaeologica 2, 7–158.
- Procházka, R. – Loskotová, I. 1999: *K topografii a interpretaci předlokačního osídlení v Brně*. Archaeologia historica 24, 169–188.
- Radová-Štiková, M. 1977: *Poznatky o nejstarší zděné městské zástavbě ze stavebního průzkumu sklepů*. Památky a příroda 2, 529–530.
- Richter, M. 1982: *Hradiště u Davle. Městečko ostrovského kláštera*. Praha.
- Schwabenicky, W. 1991: *...war einst eine reiche Bergstadt*. Archäologische Forschungen zum hochmittelalterlichen Montanwesen im Erzgebirge und Erzgebirgsvorland. Mittweida.
- Schwabenicky, W. 1997: *Hausbau in hochmittelalterlichen Bergbausiedlungen des sächsischen Erzgebirges*. In: Život v archeologii středověku, 568–578.
- Sulitková, L. 1993: *Brno v listinách do počátků institucionálního města*. In: Brno v minulosti a dnes XI, 54–65.
- Sulitková, L. 1995: *Několik poznámek k dějinám Brna ve 13. století (K původu brněnského patriciátu)*. In: Brno v minulosti a dnes XIII, 46–64.
- Šebánek, J. 1931: *K otázce založení herburského kláštera v Brně*. In: Sborník prací věnovaný prof. Dr. G. Friedrichovi k 60. narozeninám, Praha, 406–419.
- Zapletalová, D. 2002: *Nemocnice Milosrdných bratří v Brně, pavilon akutní medicíny*. Terénní dokumentace uložená v archivu společnost Archaia Brno o.p.s.
- Zatloukal, R. 1999: *Zpráva o archeologickém výzkumu ve Žďáře nad Sázavou, trať Staré Město, v letech 1996–1999*. Mediaevalia archaeologica 1, 193–207.
- Zúbek, A. 2001: *Počátky středověké měšťanské architektury v Brně*. Diplomová práce, FF MU – ústav archeologie a muzeologie.

Petr Holub – David Merta – Marek Peška – Dana Zapletalová – Antonín Zúbek: Zur Problematik der sog. Kolonisationsgrubenhäuser oder Souterraine der Holzlehmhäuser auf unserem Gebiet äusserten sich in der Vergangenheit schon viele Forscher

Im historischen Kern der Stadt Brünn wurden bisher 59 archäologische Situationen erforscht, die in der Gegenwart als vertiefte Souterrains von Holzlehmhäusern interpretiert sind. Mehr als 60 % dieser Objekte wurden einer flächenmässigen Aufdeckung unterzogen. Die anderen wurden nur im Schnitt dokumentiert oder wurden auf einer kleinen Fläche erforscht.

Auf der Grundlage der archäologischen Stratigraphie kann man die Entstehung der ersten Souterraine ins Ende des ersten Drittels des 13. Jahrhunderts einsetzen. Den Zeitraum der Entstehung einiger Bauten bringen auch spärlich gewonnene dendrochronologische Daten näher (Jahreszahlen 1235 aus Kobližná 4, 1243 vom Platz Svobody 17 und 1245 vom Dominikanischen Platz). Den Untergang der Souterraine kann man in das letzte Drittel des 13. bis zu Beginn des 14. Jahrhunderts auf Grundlage der Fundkomplexe datieren, die gewonnen wurden aus den Verschüttungen dieser Objekte. Die Datierung des Untergangs unterstützt auch der Ausbau des gemauerten Kerns, der allmählich die Holzlehmarchitektur ganz verdrängte.

Trotz der intensiven Forschung im historischen Kern Brünns und auf dem Gebiet der historischen Vorstädte müssen wir konstatieren, dass wir bis jetzt das vertiefte Objekt (Souterrain), das in die Holzlehmphase der Stadtbauung gehört, in dem irgendwelche Spuren von Heizeinrichtungen beobachtet worden wären, nicht kennen. Reste von der Heizeinrichtung waren im Rahmen der Erforschung des Holzlehmsouterrains nur in einem Objekt in der Mozartstrasse dokumentiert. Hier handelte es sich allerdings um eine Feuerstelle, die bei der Destruktion des oberirdischen Teils des Hauses in die Kellerteile versank.

Die Ausnutzung der vertieften Objekte als Wohnräume in der Lokationsphase der mittelalterlichen Städte erscheint uns aus diesen Gründen als unwahrscheinlich: 1) Die Heizeinrichtung, die Voraussetzung war für die Existenz des sog. Grubenhauses wurde bei keinem der 59 so interpretierten Brünner Objekte festgestellt; 2) In keinem der verbrannten Souterraine in Brünn wurde eine Destruktion der Keramik oder anderer Nutzgegenstände gefunden (in situ auf dem Objektfussboden), die Bestandteil eines vorausgesetzten Wohnraums sein müssten und die Theorie von den sog. Grubenhäusern unterstützen würden; 3) die Variabilität der Grösse der Kellerräume hing sicher von ganz konkreten Bedürfnissen der einzelnen Besitzer (Städter) ab, im Falle der Grubenhäuser müssten die Käufer und Handwerker den Raum gemeinsam mit den Waren und Vorräten bewohnen; 4) Das Dach müsste in einigen Fällen mit einem komplizierten Dachstuhl gelöst werden, der unter normalen Umständen die freie Bewegung innerhalb des „Grubenhauses“ stören würde; 5) Von deutschen Gebieten, von wo wir die Ankunft der Mehrheit der neuen Stadtbewohner in diesem Zeitraum voraussetzen, kennen wir, ausser in den Bergbausiedlungen, die Grubenhäuser überhaupt nicht – immer ging es um Souterraine der Holzlehmhäuser – Erdkeller; 6) Die Qualität der Wohnkultur in Holzlehmhäusern war ganz sicher mit Mauerbauten vergleichbar; 7) Die Vorstellung der Siedler, die aus entwickelteren Gebieten wegen einer besseren Zukunft kamen und hier „Provisorien“ bauten respektive vertieften – die unterirdischen Räume, in denen sie noch zwei bis drei folgenden Generationen lang lebten, ist auch aus anderen Gründen schwer aurechtzuerhalten (berücksichtigen wir z. Bsp. die Belege über Luxus – Glaserzeugnisse). Seit den 30er Jahren des 13. Jahrhunderts ist durch die historischen Quellen in Brünn die Existenz bedeutender Städter bewiesen, die wichtige Ämter verwalteten, die an der Entstehung einer institutionalen Stadt als Lokatoren teilnahmen und die hier Häuser besaßen, in denen die böhmischen Könige und mährische Markgrafen nicht zögerten sich aufzuhalten und ihre Urkunden herauszugeben. Man kann sich schwer vorstellen, dass sich ein so wohlhabender und einflussreicher Stadtpatriziat eine längere Zeit mit dem Wohnen in einem provisorischen Grubenhaus zufrieden gab und nicht fähig wäre, eine ansehnlichere Behausung aufzubauen.

Aus den oben erwähnten Argumenten ergibt sich unser verneinender Standpunkt zu den Bauten des Grubenhaustyps in der Umgebung der mittelalterlichen Stadt Brünn. Als Grubenhäuser kann man vielleicht die Siedlungsobjekte, die belegt sind mit bisherigen archäologischen Forschungen auf den ehemaligen Bergbausiedlungen wie Hradištko u Davle, Starý Žďár oder Stará Jihlava, betrachten.

(Vergl. z. Bsp. für Böhmen Klápště 2002; Richter 1982; in Mähren dann Michna 1988; Procházka 1988, 1993, 2000; Loskotová – Procházka 1995; Zúbek 2001.)